

UVOD U PRVO PJEVANJE

Uvodni dio trećeg kantika i zaziv Apolona (1–36). Iz Zemaljskoga raja pjesnik, upirući svoje oči u sunce, kao Beatrice, osjeća da se uzvisuje preko ljudske snage i uzdiže prema nebu preko sfere ognja (37–81). Na Danteovo čuđenje odgovara Beatrice, objašnjavajući mu kako može letjeti nebesima i kakav je fizički i moralni red svemira (82–142).

/Alegorija. Apolon i Muze znače božansko nadahnuće i ljudski talent. Beatrice gleda u sunce, tj. bogoslovnoj nauci predmetom je sam Bog, a čovjek vidi sve to jasnije što intenzivnije proučava bogoslovlje. Uzdiže se u nebo, u samo prebivalište Božje./

CANTO I

La gloria di colui che tutto move
per l'universo penetra e risplende
in una parte più e meno altrove. 3

Nel ciel che più de la sua luce prende
fu' io, e vidi cose che ridire
né sa né può chi di là su discende; 6

perché appressando sé al suo disire,
nostro intelletto si profonda tanto,
che dietro la memoria non può ire. 9

Veramente quant'io del regno santo
ne la mia mente potei far tesoro,
sarà ora matera del mio canto. 12

1–3. *Slava...*: Egzegetsko čitanje *Raja* koje pjesnik u željenoj nakani izvodi ne ostavlja nam alternativu izbora između problema i poezije, nego nas stavlja u bolji položaj kako bismo shvatili smisao viđenja u odjeku koji je ono imalo u vrijeme srednjovjekovnog doba i koji, iako na različiti način, traje u suvremenom osjećanju. Danteovo djelo kreće se u izvanrednoj sintezi univerzalnih vrijednosti: dok pjesnik iza sebe ostavlja ljudsko – iako će ga imati u vidu jer je stvarnost njegova snaga – i postupno ide prema božanskomu, potrebno je prihvatiti pravilo koje određuje stanja i dramu duša. Njegovu sposobnost promišljanja o povijesti, običajima i likovima kontrolira odnos prema transcencijama koji opravdava njegovu odgovornost pisca i ono široko znanstveno dostojanstvo koje nanovo prolazi kroz znanja i čitanja, sugestije i slike, izvan provizornih stanja, u središte moralnog svemira koji prosuđuje Bog. Pjesnik započinje prolog *Raja* s filozofskim sadržajem stvorenoga svijeta; služeći se razumom (indukcijom) uspinjemo se od posljedica do prvog uzroka, od vidljivog kraljevstva koje zamjećuju osjetila i pamćenje do nevidljivog kraljevstva Božjega otajstva. No poznata teza koja se uzdiže do prvoga nepokretnog pokretača (Bog je *movens non motum*: sv. Toma, *S. theol.*, I, CV, 2), uzroka svemira – Bog je začetnik svakoga prolaza od moći do čina – pjesnički je upućena iz riječi *Biblije*, koja u Psalmima nebesa smatra kazivačima Božje slave („Nebesna slavu Božju kazuju, naviješta svod nebeski djelo ruku njegovih“, Ps 19, 2), koji očituju sjaj Mudrosti, koja se stvorenjima različito objavljuje posredstvom svjetla koje prvo proniče i stoga sjaji u stvarima u skladu s nutarnjim savršenstvom. Tako se u prvoj tercini naviješta svrha svemira: u svemu onom što se kreće postoji zakon; nijedna stvar, bila mala ili velika, ne može izbjeći božansku prisutnost jer je s njom povezana u uzroku postojanja i svoje naravi.

4–6. *Bio sam u nebu...*: Pjesnik je svjestan da je izvršio najsugestivnije putovanje kroz prostor, sve do neba čiste svjetlosti: Empireja (usp. *Posl.*, XIII, 66–68). Htio bi u samo jednoj riječi izraziti ono što vidi u božanskoj biti, ali nijedan pojam ne može odrediti njegovo viđenje; stoga općenito tvrdi: „vidio sam stvari“.

PJEVANJE PRVO

Slava Onoga koji sve pokreće
prodire kroz svemir i sjaji
negdje jače, a drugdje slabije. 3

Bio sam u nebu koje obuhvaća najviše njegova
sjaja i vidio sam stvari koje, tko siđe odozgor,
niti zna niti može opisati; 6

jer naš um toliko uranja u dubinu
kad se približi cilju svojih želja
da ga pamćenje ne može slijediti. 9

Sada će predmetom mojeg pjevanja biti
koliko sam ipak blaga svetoga kraljevstva mogao
pohraniti u svojoj pameti. 12

7–9. *jer...*: Odmah navodi nužnu obranu: tko silazi odozgor, ne zna opisati ono što vidi, a to ne zna jednostavno zato što to ni ne može; odjek Pavlova teksta (2 Kor 12, 2) o zanosu u Trećem nebu: „čuo je neizrecive riječi, kojih čovjek ne smije govoriti“. U drugom pjevanju *Pakla* prigovorio je učitelju zbog svoje nedostojnosti za besplatni put spasenja, odnosno zbog toga što nije morao izvršiti poslanje poput Eneje i Pavla. Sada, međutim, koliko je doвле vidio u prekogrobnom životu osuđenika i duša koje se čiste na svetom brijegu, osvijetlilo je pravo značenje *Komedije* i ispunjenje njegova poslanja slična poslanju trojanskoga junaka; sada će Pavlovo poslanje biti i njegovo, i imat će temelj i razlog da bude u posljednjem usponu u kojem se tema Boga i Crkve objašnjava u obliku velike odvažnosti. Kao u *Putu* svetog Bonaventure, pjesnik zna da je spoznaja Boga posredstvom slike koja je upisana u stvorenja i u sile duše govor sunaravan čovjeku. Pokušaj da govori o Bogu *sicut est* („kao što stvarno jest“) napor je razuma, ne uspijeva se s pozitivnim učinkom zaključiti o apsolutnom. Koliko je razum upoznao i naslutio, tako je duboko da pamćenju, pa bilo ono i jako, ne dopušta da ponovi put natrag i da nađe primjereni odnos između beskrajnoga viđenja i ograničenosti značenja koja su sadržana u riječi. „A da bi se to shvatilo, potrebno je znati da ljudski razum u ovome životu (zbog sunaravnosti i srodnosti, koju ima prema izdvojenom razumskom sućanstvu), kad se uzvisi, toliko se uzdigne da mu sjećanje po povratku manjka, jer je bio prešao ljudsku mjeru“: tako piše u *Posl.*, 78 Cangrandeu della Scalli, temeljnom povijesnom dokumentu za razumijevanje ove prve tercine.

10–12. *Sada će...*: Onomu komu promašuju sredstva, jer su netočna ili suviše ispod cilja, ostaje samo da odustane od pothvata. Pjesnik jednim „ipak“ opet ulazi u toplinu govora, razmišlja kako je u onom kraljevstvu svetih mogao „pohraniti blago“, odnosno obogatiti um i dušu nečim što je, iako ograničeno, već toliko da bi krajnjim naporom ispunilo papir.

O buono Apollo, a l'ultimo lavoro fammi del tuo valor sì fatto vaso, come dimandi a dar l'amato alloro.	15
Infino a qui l'un giogo di Parnaso assai mi fu; ma or con amendue m'è uopo intrar ne l'aringo rimaso.	18
Entra nel petto mio, e spira tue sì come quando Marsia traesti de la vagina de le membra sue.	21
O divina virtù, se mi ti presti tanto che l'ombra del beato regno segnata nel mio capo io manifesti, venir vedra'mi al tuo diletto legno, e coronarmi allor di quelle foglie che la matera e tu mi farai degno.	24 27

13–15. *O dobri...*: Pomoć u završnom (*ultimo*) radu morat će mu doći od samog Apolona, vještog božanstva, s izvora poezije, više nego od nadahniteljica muzā. Pjesnik se u tom izazovnom žaru oduševljava, osmjeljuje se za najteže pjevanje jer sadržaj se ne slaže s izravnim ljudskim iskustvom. U lirskom obliku, u širokim zamascima i na vrlo slobodnom području Davidov psaltir opjevao je Jahvino djelo; sada je poslije prvoga kršćanskog tisućljeća, poslije istraživanja Otaca i skolastike i unutarnjeg razgovora mistikā dolazila Danteova poezija; trebala je obuhvatiti i uključiti, za ljude kojima se njegova riječ obraćala, one sponne dijalektike, ona uporišta kulture i povijesti, one potpore tehnike i retorike koji su oblikovali onodobno ozračje i stil. Umjetnička su djela tako nastajala u romaničko-gotičkom iskustvu: katedrale su se uzdizale na srednjovjekovnim gradskim trgovima i svjedočile ne samo o mogućnosti jednog dogovora nego i o novim stečevinama i problemima. – *ljubljeni lovor*: Dafna, Apolonova draga, bila je pretvorena u lovor (usp. Ovidije, *Metam.*, I, 452–567).

16–18. *Sve dosada...*: Nastavlja s Apolonovim zazivanjem; njegova upornost ne bi mogla biti veća: okružuje ga pojedinostima koje bi se mogle smatrati zanemarivima ako se svaku uzme za sebe; ako se, naprotiv, gledaju u svojoj cjelini, uzajamno se pojačavaju: Apolon je „dobar“, rad je „završni“, lovor je „ljubljen“, i u upotrebi pridjeva prevrću se razlozi zbog kojih božanstvo mora slušati umjetnikovo zazivanje. Dva vrha pjesničke planine: Cira i Nisa (kao u jedinstvenom koru Raffaellova *Parnasa* u Vatikanskoj odaji Segnatura u kojem je prisutan i Dante) pomoći će pjesniku, nadahnjujući mu ono što je vlastito čovjeku i ono što mu može potjecati samo od teologije i milosti.

O dobri Apolone, stvori od mene za završno djelo takvu posudu svoje snage kakvu tražiš za ljubljenu lovor.	15
Sve dosada bio mi je dovoljan jedan vrh Parnasa; no sada mi valja ući s oba u preostali dio borilišta.	18
Uđi mi u grudi i nadahni me tako kao kad si Marsiji oderao kožu s njegovih uda.	21
O božanska snago, ako mi udijeliš da izrazim samo sjenu blaženog kraljevstva pohranjenu u svojoj glavi, vidjet ćeš me kako prilazim tvojem ljubljenom stablu i kako se krunim onim lišćem kojega ćete me sadržaj i ti učiniti vrijednim.	24 27

19–21. Uđi...: Prisjeća se epizode o Marsiji (Urbinate ga je uzeo kako bi u slici sa svoda pokazao značenje poezije na spomenutoj fresci) da se dodirne ludosti onoga tko hoće bez više pomoći prijeći granice koje su ljudskoj naravi dopuštene. Muze, „presvete djevice“ (usp. *Čist.*, XXIX, 37–38), blažene su duše koje je Bog postavio posredstvom kretanja nebesa, kako kazuje u *Gozbi* (II, III, 6), na čelo vladanja ljudskim stvarima; stoga ih, dosljedno svojim vjerskim načelima, Dante zaziva na pragu svoga raja. – *kožu*: Nakon što ga je Apolon u glazbenom izazovu porazio, Marsija je bio svezan za drvo i oderan (usp. Ovidije, *Metam.*, VI, 382–400).

22–27. O božanska snago...: Dante navješćuje da je, ako mu u nadahnuću pomogne božanska snaga, siguran da će mu život završiti dostojno: bit će po zaslugi ovjenčan kao pjesnik zbog religioznog sadržaja spjeva (*la materia*) i zbog proročke snage koju ne duguje svojoj sposobnosti, nego Tvorcu milosti.

Sì rade volte, padre, se ne coglie
 per trionfare o cesare o poeta,
 colpa e vergogna de l'umane voglie, 30
 che parturir letizia in su la lieta
 delfica deità dovria la fronda
 peneia, quando alcun di sé asseta. 33
 Poca favilla gran fiamma seconda:
 forse di retro a me con miglior voci
 si pregherà perché Cirra risponda. 36
 Surge ai mortali per diverse foci
 la lucerna del mondo; ma da quella
 che quattro cerchi giugne con tre croci, 39
 con miglior corso e con migliore stella
 esce congiunta, e la mondana cera

28–33. *Tako se rijetko...*: Još se dvije tercine, od 28. do 33. stiha, osvrću na nedostatan htijenje ljudi da teže za vrednijim stvarima („zbog krivnje i sramote“: zbog pokvarenosti ljudske volje); slava nije posljedica taštine, nego ispravna posljedica zasluge kojoj se kao poticaj najboljima pridodaje priznanje lovorova lišća. – *u veselu...*: U Apolonu koji se časti u Delfima. – *penejskom hvojom*: Dafna koja je pretvorena u lovor bila je kći rijeke Penej. Dante je znao za druge vijence koji su se dodjeljivali carevima i pjesnicima; s pouzdanim ponosom smatrao je samoga sebe vrijednim lovorova vijenca. Ta ga je nada pratila čitav život, a pridruživala joj se sigurnost povratka iz progonstva u domovinu. Ima značenje goleme važnosti to što je bio uvjeren da „ime koje dulje traje i više se časti“ poslije ispita o prvoj bogoslovnoj vrlini koji će mu prirediti sveti Petar, kad će Dante zbog svete poeme ponoviti vjeru u krunjenje kao svoje opravdano očekivanje, ali će ga htjeti na vrelu firentinske Krstionice gdje je bio u vjeri rođen (*Raj*, XXV, 1–12).

34–36. *Malu iskrü...*: Jedna iskra može izazvati velik požar: *Komedija* je dakle s uvjerljivom snagom koju duguje poeziji i kršćanstvu u stanju ubuduće opet potaknuti natjecanje velikih pjesnika. Stacije je ocjenjivao svoje djelo u odnosu prema *Eneidi*: kao „iskre... božanske vatre“ (*Čist.*, XXI, 94–95). – *da im Cirra odgovori*: Sveti vrh Parnasa, odnosno sâm Apolon bit će zazvan da priskoči u pomoć. Točno je, preko egzegeze, drugo tumačenje: „Moja usamljena molba (*mala iskra*) imat će velik odjek (*velik plamen*)“. Poslije mene, podići će se drugi glasovi i zazvati od Vas dovršetak moje pjesničke misije [...] Za njegovu poemu zainteresirao se cijeli Raj i kršćanski svijet: vojujuća i pobjednička Crkva. Vjerom u svoje vlastito poslanje Dante je ispunio svaki slog *Komedije*! Gdje bi u njezino ime imao više razloga tražiti od Boga milost nego u prologu? Moju će molitvu pratiti molitva samih blaženika i svih koji sudjeluju u nadi koje je ona glasnicom, pratit će je Beatricina molitva. Kakve li skromnosti! Nikada u tercini nije izražen čišći i danteskniji mesijanski zanos“ (G. Toffanin, *Sette interpretazioni dantesche*, Napoli, 1947, pp. 80–82).

- Tako se rijetko, oče, ubire to lišće
 da slavom ovjenča ili cezara ili pjesnika
 zbog krivnje i sramote ljudskih želja, 30
 da bi se u veselu delfijskom božanstvu
 moralo poroditi veselje kad se tko
 okiti penejskom hvojom. 33
 Malu iskru slijedi velik plamen:
 možda će se poslije mene bolji glasovi
 moliti da im Cira odgovori. 36
 Na razna ušća smrtnicima grāne
 luč svijeta; ali kad grāne s onoga,
 gdje su četiri kruga spojena s tri križa, 39
 bolji joj je tok i izlazi združena s boljom zvijezdom,
 i na svoj način jače mijesi i označava

37–39. *Na razna ušća...*: Treba se opet u sjećanju vratiti na posljednje događaje koji su se pjesniku „čistu i spremnu za uzlet među zvijezde“ dogodili nakon što je pio vode iz Lete i Eunoje, promotriti kako je čišćenje u njemu obnovilo životnu snagu (opet mu je dano ono što je zbog grijeha izgubio) i istaknuti najzad kako se obnova ili unutarnja preobrazba koju duguje čišćenju, na način koji sigurno ima otajstveno obilježje, povezuje s njegovim približavanjem Bogu. Uspom se događa s dušom, koja može ljubiti Vrhovno Dobro zbog izljeva milosti koja posvećuje, i s tijelom, koje nije izgubilo oblik, snagu, djelovanje, nego svoju posebnu sposobnost: *quantitas*: ono djeluje kao da već posjeduje obilježja proslavljenoga tijela. Na početku svakog kantika Dante je temeljito ispitao nebeski svod da u njemu nađe više znakove ljudskoga puta. U *Paklu* je rekao da je doba proljetnog ekvinočija bilo doba koje je odgovaralo prvom trenutku putovanja: svetomu dobu, jer se u njemu otkrio božanski plan sa stvaranjem svemira i otkupljenjem čovjeka, što se dogodilo kad je Sunce bilo u znaku Oвна; navečer je, nadolaskom noći („dan je izmicao“), zašao na teški i divlji put. U *Čistilištu* gledao je u četiri zvijezde koje su krasile Katonovo lice, koje su dovodile u red moralni život svijeta, stožer prave mudrosti, i putovanje je počelo u zoru dok je izdaleka promatrao „treperenje jutra“. U *Raju* upire oči u sunce, „luč svijeta“; zastaje u promatranju astronomske činjenice: u onom solarnom času proljetnog ekvinočija mogu se sa Zemlje slijediti zamišljene linije, utemeljene na posebnim podacima koji se otiskuju u svemiru, ne zbog ljubavi prema magičnoj kabali, nego prirodno, kakvo je i simboličko prikazivanje, bogato značenjima. Ekvator, ekliptika i ekvinočijski meridijan, presijecajući obzor („četiri“ su „kruga“ koji oličavaju glavne kreposti: razboritost, umjerenost, hrabrost i pravедnost), oblikuju „tri križa“ (tri teološke kreposti: vjeru, ljubav i nadu) koji alegorijski iznose religioznu ideju: do savršenstva se dolazi samo posjedovanjem glavnih i teoloških kreposti.

40. *bolji joj je tok...*: Sunce donosi proljeće. – *s boljom zvijezdom*: Zvijezde Oвна.

più a suo modo tempera e suggella.	42
Fatto avea di là mane e di qua sera tal foce quasi, e tutto era là bianco quello emisferio, e l'altra parte nera,	45
quando Beatrice in sul sinistro fianco vidi rivolta e riguardar nel sole: aquila sì non li s'affisse unquanco.	48
E sì come secondo raggio suole uscir del primo e risalire in suso, pur come pellegrin che tornar vuole,	51
così de l'atto suo, per li occhi infuso ne l'immagine mia, il mio si fece, e fissi li occhi al sole oltre nostr'uso.	54
Molto è licito là, che qui non lece a le nostre virtù, mercé del loco fatto per proprio de l'umana spece.	57

41–42. *i... svjetski vosak*: Materija svijeta („vosak“), kad je Sunce u znaku Oвна, spremnija je primati nebeske utjecaje; Sunce oblikuje i označava („mijesi“ i „označava svojim pečatom“) Zemlju i „živa bića“, ostvarujući prema vlastitoj snazi („na svoj način“) svoje pune učinke.

43. *Takvo je ušće...*: Vrijeme uspona jest podne, puna svjetlost, kako je rečeno u *Gozbi* (IV, XXIII, 16): „najplemenitiji dio cijelog dana, pa i najpunije vrline“. Moralnom predmetu odgovara točni astronomski predmet iako se o njemu toliko raspravlja: hemisfera Čistilišta bila je gotovo sva osvijetljena – *dies erat in fieri*, komentira Benvenuto – a suprotna hemisfera u Jeruzalemu zavijena mrakom. „Nije nužno“ – piše T. S. Eliot (*Il bosco sacro*, Milano, 1956, p. 248) – „shvatiti alegoriju ili gotovo nerazumljivu astronomiju, nužno je samo opravdati njihovu prisutnost. Unutar toga ustrojstva treba shvatiti emotivnu strukturu [...] Ta je struktura kao skala koju uređuju ljudski osjećaji: prirodno ne svi ljudski osjećaji [...] No Danteovo je prikazivanje osjećaja najotvorenije i *najuređenije* koje je ikada bilo učinjeno.“ [...] Sveti Bonaventura pisao je u *Putu* da je to njegovo „trodnevno putovanje pustinjom; to je trostruko rasvjetljenje jednoga dana: prvi je stupanj kao večernja svjetlost, drugi kao jutarnja, treći kao podnevna, ako sve to odgovara trojakome postojanju stvari: u tvari, u razumu i u božanskome umijeću, prema izreci: neka bude, učini, bi učinjeno“ (1. pogl., 3). I još: „Slika se našeg duha mora, dakle, obući u tri teološke krjeposti, koje dušu čiste, prosvjetljuju i usavršuju, pa se tako slika obnavlja i postaje slična višnjem Jeruzalemu i dijelom vijujuće Crkve, koja je čedo nebeskoga Jeruzalema, prema onoj Apostolovoj [...] Kad su obnovljena unutrašnja osjetila za osjećanje najljepšega, za slušanje najsladnijega, za mirisanje najmirisnijega,

svojim pečatom svjetski vosak.	42
Takvo je ušće ondje začelo jutro, a tu gotovo večer, i ona je hemisfera bila sva bijela, dok je druga strana bila crna,	45
kad ugledah Beatrice, koja je bila okrenuta na lijevu stranu i zagledala se u sunce: orao se nikada tako u nj nije zagledao.	48
I kao što druga zraka običava izići iz prve i opet se dići gore kao hodočasnik koji se želi vratiti kući,	51
tako je iz njezina čina nastao moj kad je na oči stigao do moje svijesti te sam upro pogled u sunce više nego obično.	54
Ondje gore naše sposobnosti mogu mnogo što ovdje ne mogu, zahvaljujući mjestu stvorenu upravo za ljudski rod.	57

za kušanje najkusnijega, za primanje najugodnijega, duša se na tom stupnju priprema za duhovne ushite“ (4. pogl., 3). Razumna djelovanja sada nisu od koristi: Dante je upotrijebio „Boga izvan sebe po tragovima i u tragovima, u sebi po slici i u slici, iznad sebe po slici božanskog svjetla koje nad nama svijetli te u samome tom svjetlu“ (*op. cit.*, 7. pogl., 1); stoga je u boljem i sigurnom stanju ako Bog pristane na želju stvorenja preko duhovnog ushita.

46–48. *kad ugledah Beatrice...*: Noć je prekrivala Jeruzalem i podne je osvijetljivalo vrh Zemaljskoga raja kad se Beatrice, iako je gledala prema istoku, okrenula na „lijevu stranu“ (nalazimo se na južnoj hemisferi neba) da gleda sunce. Jedinstvenom vidljivom snagom, većom od orlove, uprla je svoje oči u sunce: djelovanje koje iz toga slijedi bilo je nadnaravno i ne ulazi u običnu fenomenologiju.

49–54. *I kao što...*: Čin njegove žene izaziva u njem osjećaj koji se može usporediti s odnosom između izravne zrake i odsajne zrake, s kretanjem sokola (*peregrinus*) kojeg opisuje Albert Veliki u djelu *De falconibus* (XIII. knjiga djela *De animalibus*), željnog da se sa svojim plijenom vrati u visinu. Drugi vidi u samoj zraci hodočasnika koji se želi vratiti u domovinu. Ali „hodočasnik koji se vraća kući ne diže se gore“, opravdano je primijetio Chimenz.

55–57. *Ondje gore naše sposobnosti mogu...*: U Zemaljskom raju čovjek se nalazio u iskonskom stanju savršenstva i pjesnik primjećuje da posjeduje nadnaravne Adamove darove za iznimno po-
našanje svoga tijela, sposobnog da podnese kušnje prirode obnovljene u svojim povlasticama.

Io nol sofferarsi molto, né sì poco, ch'io nol vedessi sfavillar d'intorno, com ferro che bogliente esce del fuoco;	60
e di subito parve giorno a giorno essere aggiunto, come quei che puote avesse il ciel d'un altro sole adorno.	63
Beatrice tutta ne l'etterne rote fissa con gli occhi stava; ed io in lei le luci fissi, di là su rimote.	66
Nel suo aspetto tal dentro mi fei, qual si fe' Glauco nel gustar de l'erba che 'l fe' consorto in mar de li altri Dei.	69
Trasumanar significar per verba non si poria; però l'esempio basti a cui esperienza grazia serba.	72
S'i' era sol di me quel che creasti novellamente, amor che 'l ciel governi, tu 'l sai, che col tuo lume mi levasti.	75

58–60. *Nisam dugo izdržao...*: Nisam mogao dugo vremena izdržati pogled u sunce, ali ipak, nisam ga gledao ni tako kratko da ne bih mogao razabrati da je samo sunce, kao usijano željezo, svuda uokolo blistalo (usp. *Čist.*, XXIV, 138; *Raj*, XXVIII, 89–90).

61–63. *i naglo...*: Nebo mu se zbog onog promatranja sunca proširilo izvan svake granice; imao je osjećaj da gleda drugo sunce, dan novog svjetla pridodan je prošlom danu, multiplikacija stvarnosti i slika, osjećaja i zanosa. U najstarijim komentarima ono je sunce Bog ili Beatrice, odnosno teologija – oni pjesnika osposobljuju za kontemplaciju.

65. *u vječne krugove...*: U nebeske sfere.

66. *oči...*: Upro je oči u Beatricino lice, okrenuvši ih od sunca.

67. *Gledajući u nju...*: Gledajući svoju ženu, Dante se preobražava kao mitski beotski ribar Glauko koji je postao morsko božanstvo jer je kušao travu koja je ribama u njegovoj mreži davala novi život (Ovidije, *Metam.*, XIII, 898–968). Dante „je ušao“ – tumači Pascoli (*Scritti danteschi*, vol. II, Milano, 1952, p. 1580) – „i sam se kretao šumom koja je sreća; no ona je sreća ovoga života što je predstavljeno zemaljskim rajem“ (*Mon.*, III, XV, 7). Da bi kušao drugi život, grizao je onu travu koja u bezdanu visine uranja u ono more koje je nebo“.

Nisam dugo izdržao, ali ni tako kratko
da ne bih vidio kako uokolo blista
kao usijano željezo kad ga izvade iz vatre; 60
i naglo se učini da je dan pridodan danu,
kao da je Onaj koji može
ukrasio nebo još jednim suncem. 63
Beatrice je stajala sva zagledana
u vječne krugove; a ja sam odozgor
oborio pogled, uprijevši u nju oči. 66
Gledajući u nju, u sebi se preobrazilih
kao Glauko kad je okusio travu
koja ga je učinila sudrugom ostalih morskih bogova. 69
Naduljuđenje se riječima ne bi
moglo protumačiti; stoga neka primjer
bude dovoljan onomu kojem milost sprema to iskustvo. 72
Jesam li bio samo s onim što si naposljetku stvorila,
Ljubavi, koja vladaš nebom,
to ti znaš jer si me svojim svjetlom gore uzdignula. 75

70–72. Naduljuđenje...: *Trasumanar* (uzdići se iznad ljudske naravi, uzdići se na božansku razinu) nema provjere u dotadašnjem jeziku. Dante tu riječ uopće prvi spominje; do tog se pojma ili te zamisli može doći samo iskustvom; dovoljan je navedeni primjer, a čovjek mora biti zadovoljan s *quia*. – *milost sprema*: Božja milost kršćaninu sprema da iskusi sličnu preobrazbu kad se s blaženima nađe u vječnom životu. Nitko tko je uronjen u osjetne stvari ne može shvatiti i pojmiti stvari, kao da više nije čovjek, jer ne poznaje narav kojoj pripada; inače bi se zavaravao znajući da hini nemoguće iskustvo. Dante se postupno mora naviknuti na spoznaju svjetla Vrhovnoga Dobra, iako nema *lumen gloriae* – „svjetlo slave“; govori o osjetljivoj oku kao sredstvu i slici koja je jednake vrijednosti kao duhovno oko koje se uzdiže iznad njega i iznad svih stvari.

73–75. *Jesam li bio samo s onim...* Njegov uspon prema nebesima (opet se koristi izrazom svetoga Pavla: „da li u tijelu, ne znam; da li izvan tijela, ne znam, Bog zna“ /2 Kor 12, 2/) događaj je koji se ne da protumačiti fizičkim zakonima; sav je milost koja potječe od Onoga koji je ljubav i svojim svjetlom vlada nebesima.

Quando la rota che tu sempiterni
 desiderato, a sé mi fece atteso
 con l'armonia che temperi e discerni, 78
 parvemi tanto allor del cielo acceso
 de la fiamma del sol, che pioggia o fiume
 lago non fece mai tanto disteso. 81
 La novità del suono e 'l grande lume
 di lor cagion m'accesero un disio
 mai non sentito di cotanto acume. 84
 Ond'ella, che vedea me sì com'io,
 a quietarmi l'animo commosso,
 pria ch'io a dimandar, la bocca aprio, 87
 e cominciò: „Tu stesso ti fai grosso
 col falso imaginar, sì che non vedi
 ciò che vedresti se l'avessi scosso. 90
 Tu non se' in terra, sì come tu credi;
 ma folgore, fuggendo il proprio sito,
 non corse come tu ch'ad esso riedi“. 93
 S'io fui del primo dubbio disvestito
 per le sorrise parolette brevi,
 dentro ad un nuovo più fu' inretito, 96

76–78. *Kad me kruženje...*: U prostoru primjećuje kretanje nebeskih sfera koje pokreće želja njihova počela i divi se s Pitagorom i Platonom „skladu“ sfera. Ciceron na završetku djela *De re publica* koje je do nas stiglo u Makrobijevim knjigama s netočnim naslovom *Somnium Scipionis* (riječ je o viđenju, ne o snu) polazi od takvog sklada čiji različiti zvukovi oblikuju heptakord, zahvaljujući udaljenosti sfera od njihova središta i od brzine okretanja. – *ugadaš i raspoređuješ*: Svaka sfera ima zvuk. Nardi smatra da je Dante mogao poznavati odlomak iz Aristotelova djela *De caelo* u latinskom komentaru Simplicija, koji će, suprotstavljajući se Stagiritinoj tezi, razriješiti njegove prigovore i vratiti se Pitagorinoj tezi. Mislioci kao Platon, Ciceron, Makrobije, teolozi kao Origin, sveti Ambrozije i autor djela *De imagine mundi*, za kojeg se tada smatralo da je sveti Anselmo, slijedili su mišljenje o skladu nebeskih sfera, na što upozoravaju oni koji pročišćuju osjete što se izoštravaju u uzdizanju prema višem svijetu (usp. B. Nardi, *Saggi di filosofia dantaesca*, Milano, 1930, pp. 81–88).

82–84. *Novost zvuka...*: Koncept nebeskih sfera i jezero svjetla koje tako naglo izlazi izazivaju pjesnikovo čuđenje i želju da upozna razlog koji izmiče osjetnim sposobnostima. Dante primjećuje prisutnost Empireja prema kojem se zvjezdana nebesa odnose kao sublunarne zone prema nebesima koja se okreću. Stoga se sklad nebesa pripisuje nailaženju kretanja prvog pokretača oko nebe-

Kad me je kruženje nebeskih sfera, koje ti, Željenu,	
ovjekovječuješ, privuklo skladom	
što ga ugadaš i raspoređuješ,	78
učinilo mi se da je tada toliko neba	
zapalio Sunčev oganj da ni kiša ni rijeka	
nikada nisu stvorile tolika jezera.	81
Novost zvuka i veliko svjetlo	
upališe u meni želju za spoznajom njihova uzroka,	
koju još nikada nisam takvom žestinom osjetio;	84
stoga ona, koja me je vidjela kao i ja sebe,	
da smiri moje uzbuđenje,	
prije nego sam otvorio usta da je pitam,	87
počne: „Ti sam sebe zatupljuješ	
krivim predodžbama te ne vidiš	
ono što bi vidio da ih se otreseš.	90
Nisi na zemlji kao što ti to misliš;	
jer ni munja ne proleti sa svojega mjesta	
takvom brzinom kojom se ti k njemu vraćaš.“	93
Kad mi kratke riječi uz njezin smiješak	
ukloniš prvu sumnju, još se jače	
zapletoh u novu;	96

ske osi ekliptike, a veliko svjetlo je jezero svjetla koje se odražava na vrhu prvoga pokretača. Odatle proizlazi simbolika sjedinjenja ljudskoga i božanskoga, odnosno *lumen gloriae* blaženika (usp. S. Pasquazi, *All'eterno del tempo*, Firenze, 1966). Istina je trebala izaći na vidjelo iz svoga mračnog ovoja kako bi osvjetlila nevidljivi svijet i nebeske stvari i o njima izvijestila. Poticajem srca koje žudi za istinom, iz svijesti o popularnijoj i življoj pouci od same pouke teologa o uzvišenosti i novosti poezije, Dante je iskusio mistični zanos otkrića. U otajstvu *De Trinitate* sveti Augustin imao je svoj neizreciv zanos. Prihvaćajući objavu i kršćanska otajstva, Dante je posjedovao znanje o svetim stvarima u jeziku *Biblije*, otaca i skolastike. Ljudski sadržaj se stopio u religioznoj zamisli *Pakla* i *Čistilišta*, a njegov je rječnik bio bogat izrazima preuzetim iz života, s usana puka, koji ih je pak stvorio prema duhu jezika; ali zbog teološkog sadržaja golema dokumentacija i istraživanja podvrgnuti su Školi, misli i njihova prikazivanja uklopljeni su u dijalektiku znanja s elementima antičke terminologije, naviknute da ispituje bit stvari. U *Raju* se ovaj jaki jezik kulture projicira kao u *Gozbi*; latinizmi otkrivaju temelj građe koja romanskomu svijetu nudi nova izražajna sredstva i cijeloj kompoziciji daje arhaičniji i svečaniji ton: u umjetničkim riječima rekli bismo da smo sa svečanom snagom Cimabuea i bizantinaca, s mozaičkim tekstovima ravenškoga iskustva.

e dissi: „Già contento requievi di grande ammirazion, ma ora ammiro com'io trascenda questi corpi levi“.	99
Ond'ella, appresso d'un pio sospiro, li occhi drizzò ver me con quel sembiante che madre fa sovra figlio deliro,	102
e cominciò: „Le cose tutte quante hanno ordine tra loro, e questo è forma che l'universo a Dio fa simigliante.	105
Qui veggion l'alte creature l'orma de l'eterno valore, il qual è fine al quale è fatta la toccata norma.	108
Ne l'ordine ch'io dico sono accline tutte nature, per diverse sorti, più al principio loro e men vicine;	111
onde si muovono a diversi porti per lo gran mar de l'essere, e ciascuna con istinto a lei dato che la porti.	114

85. koja me je vidjela...: Koja je naslućivala moje tajne misli.

88–93. Ti sam...: Da se Danteovo uzbuđenje smiri, voditeljica ga treba osloboditi lažne predodžbe da se nalazi na zemlji, dok se pjesnik, brz poput munje, vraća u domovinu. „Plemenita duša“ – piše u *Gozbi* (IV, XXVIII, 2) – „u posljednjoj dobi... vraća se Bogu, kao luci iz koje je isplovila kad se otisnula na more ovoga života.“ Pjesnik bi htio znati kako mu tijelo uspijeva prijeći zračnu i vatrenu sferu. Beatrice daje općenitiji odgovor, koji obuhvaća Danteovu epizodu, razvijajući pitanje o mjeri stvari nasuprot nadnaravnom redu. Tu se nalazi prvi razlog teologije: „O postojanju Boga“ (pjesnik je poznao Anselmove, Bonaventurine i Tomine tekstove) na osnovi najpoetskijega dokaza koji se temelji na metafizičkim zamislama o kozmičkom i moralnom redu. – *zatu-pljuješ*: Činiš se nesposobnim shvatiti. – *k njemu vraćaš*: Vraćaš se u nebo, svoju pravu domovinu.

95. prvu sumnju...: U pogledu zvuka i svjetla.

97–99. zadovoljan...: Smirio sam se zadovoljan odgovorima na svoje čuđenje zbog vijesti o zvuku i svjetlu, ali se čudim kako mogu s tijelom uzlaziti preko zračne i vatrene sfere.

102. dijete kad bulazni: Dijete koje bunca zbog bolesti: ovdje zbog neznanja.

103–108. Među svim stvarima...: U prirodi i u čovjeku „uzvišena stvorenja“ (teolozi i filozofi, objašnjava Pietro di Dante) zamjećuju red, nepromjenljiv zakon što ga je Bog upisao, zakon koji ima obilježje nužnosti i univerzalnosti, jer ga je On svega stvorio u broju, težini i mjeri; a kako je red posljedica, ljudski razum služi se tim sigurnim naznakama da opet uzade prvom uzroku i da upozna Božja savršenstva (usp. sv. Toma, *S. theol.*, I, XLVII, 3). „Božanska dobrotā“ – rečeno je u *Gozbi* (III, VII, 2–5) – „silazi u sve stvari, jer one drugačije ne bi ni mogle postojati; ali, premda ta

i rekoh: „Već sam se zadovoljan smirio od velikog čuđenja, ali se sada čudim kako li ja to letim kroz ta laka tijela.“	99
Nato ona, uzdahnuvši, puna smilovanja, upre oči u mene s takvim izrazom lica kao majka dijete kad bulazni,	102
pa počne: „Među svim stvarima postoji red, i on je oblik po kojem svemir nalikuje Bogu.“	105
Tu uzvišena stvorenja vide trag vječne sile koja je svrha zbog koje je stvoren spomenuti red.	108
Redu o kojem zborim sklone su sve naravi, prema različitim sudbinama, dalje ili bliže od svoga iskona;	111
stoga brode prema raznim lukama velikim morem bitka, a svaka s nagonom koji joj je dan da je vodi.	114

dobrota dolazi od najjednostavnijega uzroka, stvari koje je primaju upijaju je različito, neka više, neka manje [...] Tako i dobrotu Božju različito primaju odvojene supstance, naime Anđeli [...] a drugačije ljudska duša [...] a drugačije opet tu milost primaju životinje [...] drugačije je, nadalje, primaju biljke, a drugačije minerali“

109–114. Redu... Različite su svrhe zbog kojih su stvorenja pozvana u život i različite sklonosti po kojima, s više ili manje snage, svako stvorenje teži k dobru „prema različitim sudbinama“: stvorenja npr. posjeduju „prirodnu sklonost“, „osjetnu sklonost“ ili umnu sklonost volje (usp. sv. Toma, *S. theol.*, I, LIX, 1). Različita svrha različito pokreće svijet, u logičnoj vezi jedino je veliko more bitka (duh se gubi kad ga kontemplira jer je beskrajno); višestruki su ciljevi („luke“) kojima brode – potaknute nagonom ili upravljane voljom – sve stvari koje su bile predmet božanskoga stvaranja. „Nijedna stvorena tvar“ – piše sv. Toma u *Summa contra Gentiles* (lib. III, cap. XCVII) – „ne može se poistovjetiti s Božjom voljom, niti je savršeno izraziti; bilo je nužno da postoje višestrukost i različitost u stvarima da im sličnost s božanskom dobrotom može biti savršeno pripočena. Božja dobrota i Božje savršenstvo koji se u jednom jedinom stvorenju ne mogu savršeno odražavati, u različitim stvarima prikazuju se u različitim oblicima i na savršeniji način; tako i čovjek, kad vidi da jednom jedinom riječi ne može izraziti duboku misao, služi se višestrukim i različitim riječima.“ Dante zna da u tom uzdizanju dodiruje tajnu, odnosno savršeniju i jednostavniju supstancu, božansku mudrost, koja je obilježena ljubavlju, i zna da je tajna nedokaziva; no ona postavlja most i nosi sa sobom obećavajuće svjetlo, svjetlo koje treba – kako će reći u sedmom pjevanju – zahvaliti Utjelovljenju, najvažnijem događaju zemaljske povijesti. Utjelovljenjem su između Boga i čovjeka bile uspostavljene druge, dublje veze.

Questi ne porta il foco inver la luna; questi ne' cor mortali è permotore; questi la terra in sé stringe e aduna:	117
né pur le creature che son fore d'intelligenza quest'arco saetta, ma quelle c'hanno intelletto ed amore.	120
La provedenza, che cotanto assetta, del suo lume fa 'l ciel sempre quieto nel qual si volge quel c'ha maggior fretta;	123
e ora lì, come a sito decreto, cen porta la virtù di quella corda che ciò che scocca drizza in segno lieto.	126
Vero è che come forma non s'accorda molte fiata a l'intenzion de l'arte, perch'a risponder la materia è sorda;	129
così da questo corso si diparte talor la creatura, c'ha podere di piegar, così pinta, in altra parte	132
(e sì come veder si può cadere foco di nube), se l'impeto primo l'atterra torto da falso piacere.	135

115–120. *Taj nagon diže...*: Svjestan je da se vatra diže prema Mjesecu, da postoji unutarnji zakon koji nepromjenljivo uređuje život životinja, kao što Zemlja u sebi ostaje čvrsta zbog zakona o gravitaciji, kao što su anđeli i ljudi vođeni u izboru ljubavi. – *s ovog luka*: Taj prirodni nagon potiče na postizanje svrhe.

121–126. *Providnost...*: Bog je u Empireju, unutar kojeg se sfera brže okreće: prvi pokretač: „Katolici stavljaju Empirej“ – tako piše u *Gozbi* (II, III, 8–11) – „što znači vatreno ili sjajno nebo; i drže da je ono nepokretno. Zato što u svakome svom dijelu posjeduje ono što njegova materija traži [...] A nepokretno je i mirno nebo ono mjesto gdje boravi najviše Božanstvo koje samo sebe potpuno vidi [...] Ono je najuzvišenija tvorevina na svijetu, u koju je sav svijet uključen i izvan koje nema ničega; i ono nije određeno mjesto, nego samo stvoreno u prvoj Misli“. – *one tetive*: Onoga providencijalnog reda. U providonosnom redu događa se Danteovo uzašašće koje je shvatio kao vezu božanske naravi s ljudima („Nitko nije uzašao na nebo doli onaj koji siđe s neba, Sin Čovječji“, Iv 1, 13), iako nije bitno niti nužno, djelo je svemoći i ljubavi. To ga još više nagoni u beskrajno područje tajne. Zato se nova sumnja ne javlja iznenada, nego je posljedicom onoga što je čuo od Beatrice. Kako se zlo objašnjava u svemiru i kako se može opet vratiti u zakoniti red, ako ne preko apsurdna?

Taj nagon diže vatru prema Mjesecu; taj nagon pokretač je u smrtnim srcima; taj nagon u sebi steže i okuplja zemlju:	117
s ovog luka gađa ne samo stvorenja lišena razuma nego i ona koja imaju razum i ljubav.	120
Providnost, koja sve to uređuje, svojim svjetlom drži uvijek mirno nebo u kojem se kreće ono koje se najbrže vrti;	123
i upravo tamo, kao k određenom mjestu, i nas nosi snaga one tetive što uvijek k sretnu cilju usmjeri strijelu.	126
Istina je da, kao što se oblik često ne slaže s nakanom umjetnosti, jer gluha tvar neće odgovoriti;	129
tako se s toga puta katkada udalji i stvor koji ima moć da se, iako upućen k dobru, okrene k drugom putu;	132
i kao što se može vidjeti kako silazi oganj iz oblaka, tako se prvi nagon zaveden lažnom slasti okreće k zemlji.	135

127–129. *Istina je...*: Umjetniku se događa da stvari mnogo puta ne uspije dati savršen oblik jer je sama tvar „gluha“: ne posvaja ono što prima. „Tvar ne može postići oblik bez odgovarajuće sklonosti da ga primi“ (sv. Toma, *S. theol.*, I, II, IV, 4).

130–132. *tako se...*: Na isti način stvorenje se udaljuje od puta prirodne sklonosti k dobru: ono ima moć, iako je upravljeno prema dobru, skrenuti i uputiti se prema zlu.

133–135. *i kao što se može vidjeti...*: Vatri se događa da poput munje padne na zemlju, dok po svojoj naravi teži k visini (vatrenoj sferi); tako se događa i čovjeku koji se, rođen za nebo, katkada okreće k zemlji, privučen lažnim slikama dobra. Protuslovlja koja pjesnik otkriva u prirodi, dobit će u drugom pjevanju tumačenje u metafizici i učenju o andeoskim hijerarhijama: protuslovlja koja ovdje vidi moralne su naravi i ne uspijeva ih pomiriti sa zakonom o savršenom skladu. U *Čistištu* je odgovorio na sumnju, pripovijedajući o stvaranju duše („izlazi iz ruke onoga koji je milo gleda / prije nego postane...“ *Čist.*, XVI, 86 i dalje) i o slobodnoj volji („Zato ako sadašnji svijet skrene s puta, / u vama je uzrok, u vama se krije“, *Čist.*, XVI, 82–83). Tu je poslušan višem zakonu i prenosi misao u umjetnikovu sliku. U stihovima nalazimo vrijednu izgradnju etičkoga reda u svijetu: djelovanje zla i očaranost dobrim u svakodnevnoj povijesti pojedinca. Ističe se lažna slast da se osvjetli slobodno vježbanje u kreposti.

Non dei più ammirar, se bene stimo,
 lo tuo salir, se non come d'un rivo
 se d'alto monte scende giuso ad imo. 138
 Maraviglia sarebbe in te, se, privo
 d'impedimento, giù ti fossi assiso,
 com'a terra quiete in foco vivo".
 Quinci rivolse inver lo cielo il viso. 142

137–138. *više nego potoku...*: Kad s brijega silazi riječna voda u dolinu, to je prirodna stvar kojoj se ne treba čuditi; tako se Dante koji više nema grijeha ne treba čuditi uzašašću.

139–141. *Veće bi čudo za tebe bilo...*: Više bi ga trebalo začuditi kad bi, unatoč čišćenju koje se dogodilo i jasnom znaku milosti, kao živa vatra, nastala da se uputi u visinu, ostao dolje na zemlji. Znanje je vlastito čovjeku kao i težnja k nebu. Budući da je odložio težinu grijeha, ne bi se trebao čuditi uspinjanju.

142. *Tada...*: Beatrice upire oči u trag „vječne sile“, na nebu vidljive. Obrazlaganje su pokrenule slike koje plastično izražavaju misli, tako da je priroda koja oblikuje uvod u *Raj* uvijek djelatno sudionik dubokih pjesnikovih nakana. Svemir se uzglobljuje u svjetlo; ono što čovjek od Boga može spoznati u sjeni je blaženoga kraljevstva; poezija je plamen koji potiče požar; oko razabire sunce i sve okolne iskre kao u usijanom željezu; nebesko prostranstvo koje je zapalila Sunčeva vatra doziva u pamet kišu, rijeku, jezero; bića koja imaju život kreću se uronjena u veliko more, usmjerena prema različitim lukama; prirodna snaga nagona hita k sreći kao strijela k cilju; užici prizemljuju čovjeka (ali pogreškom, krivo, jer su lažne slasti) poput munje koja izlazi iz oblaka suprotna svojoj vatrenoj naravi po kojoj bi se morala uzdizati; prirodne stvari ne smiju nas čuditi, poput rijeke koja se strovaljuje u dolinu, poput žive vatre koja se diže uvis. U filozofsko-teološkom govoru stalna su prizivanja stvarnosti. Uređeno mjesto za duše beskrajno je udaljeno i beskrajno blisko čovjekovu srcu jer je Bog posvuda: „jer idemo gore prema miru Jeruzalemovu“ (*Ispovijesti*, XIII, 9). Fizički univerzum i moralni univerzum slažu se u tom uzdizanju očitujući slavno Božje djelo. „Slava“ – pisao je Benedetto Varchi koji je nova čitanja posvetio I. pjevanju – „nije drugo nego zajednička slava dobrih ljudi, odnosno dobri ljudi zajednički slave, i slava je ondje uvijek glas, a ne suprotno; i slava je uvijek slava stvari koje treba slaviti, a ne glas koji može biti dobar i loš, iako bi se potonji trebao zvati upravo zao glas; na ovo mjesto stavlja se oblik umjesto stvari, odnosno slava umjesto slavnoga djela, iako bi se meni više svidjelo isticati – jer to je pravo značenje – slavu, odnosno dobrotu, odnosno silu, odnosno ljubav, odnosno Božju providnost ili ako bi se mogla naći koja druga riječ bolja od ovih“ (B. Varchi, *Lezione su Dante*, Firenze, 1841, p. 197). U prvom pjevanju stalan je prolaz od prirode do Boga, od nerazumnih stvorenja do čovjeka: u beskraj se kroz cijelo stvaranje prostiru novi interesi svete poeme. Stablo života zrcali se u programskim tercinama o objavljenom svijetu, u skladu što ga stvoreno navješćuje u svojim očitovanjima. Poe-

Ne smiješ se čuditi, ako dobro sudim,
svojem uzašašću više nego potoku
kad s visoka brijega teče u dolinu. 138

Veće bi čudo za tebe bilo da si, lišen
svake zapreke, ostao sjediti dolje,
kao da bi na zemlji ostao nepomičan živi plamen.“
Tada opet okrene oči prema nebu. 142

zija se uzdiže u neuobičajena područja, između čudesa vidljiva stvaranja i tajne božanske naravi i milosti. Čovjek može govoriti o atributima božanske biti, koristeći se vjerom, pripisujući ih Bogu u analogiji s osobinama stvorenja, počevši od Dobrote koja je uzrok svakog savršenstva (usp. *Raj*, XXVI, 16–18). Tako se zamišljen pregled svakog problema pojavljuje u prvobitnom značenju; naslućuje se nadarbina koja je čovjeku stavljena na raspolaganje, ona nadarbina koju Dante otkriva kao stvarnost i poeziju i koja na zemlji vremenskom iskustvu daje značenje spasenja. Pjesnik je, posebno u *Raju*, osjetio visoku odgovornost koju je njegov jezik poprimio raspravljajući o svetom sadržaju u pravom smislu riječi i o otajstvima vjere. Kršćanski rječnik s bogatom semitskom podlogom oblikovao se na Svetom pismu koje je stiglo na naš Zapad s mislima i riječima očito grčkog utjecaja: klasična terminologija donijela je sa sobom i utvrdila nova značenja. Sveti Augustin u IV. knjizi *De doctrina christiana* najprije si je postavio problem kršćanskoga stila, utemeljena na *Bibliji* i pučkom jeziku; odnosi između jezika i stila latinskih pjesnika i kršćanske poezije bili su očiti u strogom i plemenitom jeziku pjesnika poput Prudencija i Paolina di Nole. U pučki jezik uplele su se prilagodbe, inovacije i istraživanja pod utjecajem biblijskih pjevanja, ambrozijanskih himni, liturgijskoga jezika, pravnoga jezika, jezika teoloških rasprava. To golemo duhovno područje opskrbilo je govorništvu na pučkom jeziku riječnim formulama i izrazima prilagođenima novom osjećanju otkrivenih stvari iz kršćanske uljudbe. Neke su riječi nastale iz spekulativnoga i teorijskog polja, druge su bile po ukusu i stilu crkvene škole, treće su pristigle iz zbirke koje su izradili leksikografi, poput *Derivationes* zakonodavca Ugucconeia iz Pise. Dante je u djelu *O umijeću govorenja* (II, IV) osvijetlio obilježja istraživanja, liniju svoje umjetnosti i stila ispitivanjem pojmova, rima, konstrukcija, riječi i ritma u odnosu na sadržaje. Ustvrdio je: „Najuzvišenije su stvari najuzvišenijeg dostojne, jasno je da ono što nazivam tragičnim jest najuzvišeniji od svih stilova i da oni sadržaji za koje sam dokazao da ih treba opjevati u najuzvišenijem stilu moraju odista biti opjevani samo u tragičnom stilu, a to su održanje, ljubav i krepost i sve ono što se kroz njih rađa“. Sve to treba imati u vidu da bi se razumjelo kulturno iskustvo treće pjesmarice. „Profesorski stil srednjovjekovnoga sveučilišta“ – primijetio je Foscolo u *Discorso secondo sulla lingua italiana* – „bio je kao posredna veza između čistoga latinskog i književnoga talijanskog jezika; zato su gramatička pravila latinskog jezika koji se približavao stanju mrtvog jezika, ostajala vladati novim oblicima i različitim zvukovima jezika koji je nastajao“.